

TWÓRCZOŚĆ DOMINIKUSA BÖHMA NA ŚLĄSKU¹ – CZĘŚĆ 2.

DOMINIKUS BÖHM'S ARTISTIC WORKS IN SILESIA - PART 2.

Ewa M. Żurakowska
Mgr inż.

Politechnika Krakowska
Wydział Architektury
Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków

STRESZCZENIE

Okres śmiałej awangardy architektonicznej pierwszej połowy XX wieku to również czas niezwyklej weny twórczej niemieckiego architekta Dominikusa Böhma. Tworzył on niejako na uboczu owej awangardy. Inspiracji poszukiwał zarówno w historyzmie jak i wkraczających na rynek nowych technologiach dynamicznie pędzącej industrialnej cywilizacji stali, betonu i szkła. Architekt o ugruntowanej w latach 20-tych XX w. pozycji w Niemczech został zaproszony na Śląsk w nadziei zbudowania nowoczesnego założenia urbanistycznego młodego, przemysłowego organizmu miejskiego – Zabrze.

Słowa kluczowe: architektura, twórczość, miasto, sacrum

ABSTRACT

The period of daring architectural avant-garde during the first half of the 20th century was also the time of unusual creativity of German architect Dominikus Böhm was the artist who could be said to create a bit out of this modern movement. Böhm was seeking inspiration both in history and new technologies coming onto the market as an effect of rapidly developing industrial civilization promoting steel, concrete and glass. Widely-known and respected in 1920s German architect was invited to Silesia hoping to establish modern urban conception for young industrial city of Zabrze.

Key words: architecture, artistic works, city, the sacred.

¹ Artykuł powstał na kanwie pracy dyplomowej napisanej pod kierunkiem dr inż. arch. Ewy Węclawowicz-Gyurkovich w Studium Podyplomowym Konserwacji, Kształtowania Architektury i Aranżacji Wnętrz Sakralnych, prowadzonym przez Politechnikę Krakowską i Uniwersytet Papieski Jana Pawła II.

Autorka składa serdeczne podziękowanie Panu Dariuszowi Walerjańskiemu za pomoc w zebraniu materiału do pracy, a w szczególności za udostępnione archiwalne zdjęcia i monografię Dominikusa Böhma.

KOŚCIÓŁ ŚW. JÓZEFA W ZABRZU

Kościół Św. Józefa miał stać się parafią dla mieszkańców powstającego w południowej dzielnicy miasta osiedla mieszkaniowego DEWOG² z terenami sportowo-rekreacyjnymi (stadion Górnika Zabrze, kąpielisko miejskie, korty tenisowe, ogród botaniczny). Główną oś nowego układu urbanistycznego miała stanowić ulica Farna, dziś nosząca nazwę ulicy Damrota, położona wzdłuż kierunku płn.-płd. I to jej perspektywę od strony płd. zamyka dziś Kościół Św. Józefa. Na temat stylu projektowanej świątyni wymieniano korespondencję pomiędzy Kurią Diecezjalną we Wrocławiu a parafią św. Andrzeja, i parafią św. Andrzeja a architektem Kicktonem z Poczdamu. Dodatkowo, w sprawie wyglądu świątyni, wypowiadał się architekt miejski M. Wolf i Rada Parafialna kościoła Św. Andrzeja, który był inwestorem przedsięwzięcia. Zachowało się wiele wariantów koncepcji projektowych dotyczących zarówno rozwiązania przestrzeni wnętrza jak i fasady frontowej kościoła. Jesienią 1929 roku architekt przedstawił projekt obszernego kompleksu budowlanego i szkic kościoła z bocznymi kaplicami³, a kościół początkowo ustawił w kierunku wsch.-zach. tj. równoległe do ulicy Sośnickiej, dziś ulicy Roosevelta. Ostateczną decyzję o lokalizacji kościoła, w sprzeczności z tradycją orientowania na wschód, podjął architekt miejski Wolf. Kościół zorientowano na południe, na zamknięciu osi ulicy Damrota łączącej kościół Św. Józefa z tzw. „starą farą” czyli kościołem Św. Andrzeja.

Architekt, zanim zdecydował się na ostateczny projekt, przedstawił, zgodnie ze swoją metodą twórczą, wiele wariantów projektowych różniących się zarówno fasadą jak i rozwiązaniem funkcjonalnym wnętrza.

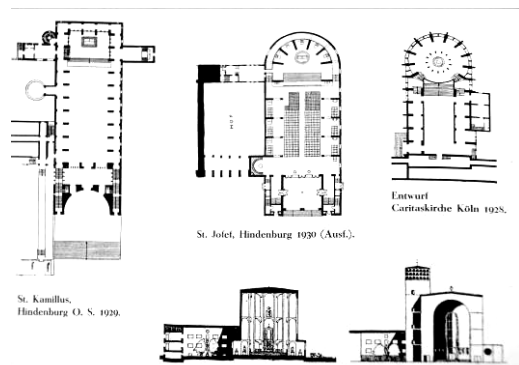
Ryc. 1. Widok na rozetę z pozycji atrium w elewacji płn. Kościoła Św. Józefa w Zabrzu. Źródło: fot autorka.
Fig. 1. View on the rose window from the position of atrium in the north elevation of St. Joseph Church in Zabrze. Source: photo by author.

Ostatecznie zrealizowany projekt swoją oryginalność zaznacza już samym widokiem frontowym i prostą, kanciastą, surową bryłą z cegły - masywną i monumentalną, przykrytą dwuspadowym dachem, o niezauważalnym, z pozycji terenu, spadku. Budzi mieszane uczucia wśród parafian - jednych przeraża surowością, bowiem *czyni wrażenie zamknięte, warowne i niedostępne*⁴, innych zachęca do kontemplacji i zgłębiania tajemnicy. Dla jednych kojarzy się z olbrzymim okrętem, arką, dla innych nie różni się od budowli przemysłowych Śląska.

² DEWOG Deutsche Wohnungsfürsorge A.-G. - nazwa niemieckiego towarzystwa budownictwa mieszkaniowego na Śląsku.

³ Ks. PYRCHAŁA Paweł: *Historia Kościoła i parafii Św. Józefa w Zabrzu*. Zabrze: Parafia pw. Św. Józefa w Zabrzu, 1995, s.18.

⁴ CHOJECKA Ewa: *Pomiędzy Tradycją a nowoczesnością architektura sakralna na polskim i niemieckim Górnym Śląsku 1918-1939*. W: CHOJECKA Ewa (Red.). *Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku*. Katowice: Muzeum Śląskie, 2004, s. 391-409.

Ryc. 2. Fragment strony książki z rzutami i przekrojami kościoła Św. Józefa w Zabrze. Źródło: Josef Habbel: *Dominikus Böhme Ein Deutscher Baumeister*, Regensburg 1943, s. 18.

Fig. 2. Fragment of a page in a book with layout drawings and profiles of St. Joseph Church in Zabrze. Source: Josef Habbel: *Dominikus Böhme Ein Deutscher Baumeister*, Regensburg 1943, p. 18.

Ryc. 3. Kościół Św. Józefa. Elewacja płn.-wsch. Źródło: fot. autorka.

Fig. 3. St. Joseph Church. North-east elevation. Source: photo by author.

Przywołanie w skojarzeniach z okrętem powoduje zwarta, prostokątna bryła zakończona półkołem kojarzonym z dziobem statku i okna w kształcie okulusów w elewacji wschodniej. Natomiast wrażenie budowli przemysłowej, oprócz masywu, potęguje dodatkowo niewidoczny z bliska niewielki spadek dachu - budowla wydaje się płaska, a także wykroje okien w półkolistej elewacji południowej (Ryc. 6). *Jedynym wyróżnikiem, mówiącym o sakralnym charakterze budowli, jest zwieńczona krzyżem wieża*⁵ wysokości około 40 m.

Klinkierowa cegła zastosowana w elewacji, to typowy materiał stosowany na Górnym Śląsku, zarówno w budownictwie przemysłowym, jak też mieszkaniowym i użyteczności publicznej. Jest absolutnym dobrodziejstwem tutejszego budownictwa narażonego przez lata na niespotykane gdzie indziej, zanieczyszczenie środowiska. Ponieważ w budownictwie od wieków decydujący głos ma ekonomia (pamiętajmy, że kościoły wznoszono ze składek dobroczyńców), stąd też nabywano cegłę z wielu cegielni. Kolor cegły zależny jest od pozyskanego do produkcji materiału (gliny) i stopnia wypalenia, tak więc nawet w obrębie jednej cegielni występują różnice w jej zabarwieniu. Upatrywanie w tym jakiegokolwiek symboliki, jakoby Kościół Św. Józefa swą elewacją miał symbolizować rasę ludzką, to absolutna nadinterpretacja. Mury niemalże wszystkich budynków z zastosowaniem cegły elewacyjnej na Górnym Śląsku, wyglądają identycznie jak elewacja kościoła Św. Józefa. Wydaje się naturalne, że artysta nawiązał w sposób oczywisty do tradycji budownictwa na Górnym Śląsku.

Bryła kościoła osadzona jest na rzucie prostokąta, zamkniętego półkołem prezbiterium. W bryłę prostokąta od strony wschodniej wsunięto, wystającą powyżej linii dachu, wieżę - dzwonnice. Część północną prostokąta zajmuje atrium, niegdysiejszy plac z ołtarzem ofiarnym poza świątynią, w bazylikach wczesnochrześcijańskich ze studnią „cantarus”, gromadzącą wodę do obmywań. W tym „Paradisum”, czy też „Rajskim Placu” kościoła Św. Józefa ustawiono krzyż, symbol chrześcijaństwa (Ryc. 1). Owo atrium stanowi przedsiónek oddzielający sacrum od profanum, granicę pomiędzy miejscem zupełnie wyjątkowym - miejscem wyciszenia i modlitwy, a nieustającym gwarem ulicznym przemysłowego miasta. Atrium zamykają po bokach masywy, jawiące się od frontu, w kształcie prostokątnych pylonów (Ryc. 3). Masywy te skrywają, dostępne od środka, schody i kaplice. W obu znajdują się prawie niedostrzegalne w elewacji frontowej, zagłębione

⁵ Ks. PYRCHAŁA Paweł: *Op. cit.*, s. 41.

w prostokątnych niszach, metalowe drzwi prowadzące do wnętrza. Proste nadproże wątku cegieł nad drzwiami wzbogacono ułożonym powyżej półokrągłym wątkiem cegieł, sygnalizującym półokrągłe nadproże, naśladujące pomniejszone półkole ażurowej ściany arkadowej. Do masywów mamy dostęp również z podwórca atrium, poprzez duże przeszklone drzwi zewnętrzne. Pomiędzy owe masywy wkomponowano, utworzoną z czterech rzędów olbrzymich arkad, ażurową ścianę, nieco cofniętą w stosunku do masywów, o głębokość posunięcia stopni schodów prowadzących do, wyniesionego ponad poziom terenu, atrium. Ta ażurowa, przypominająca akwedukty rzymskie, arkadowa ściana, wraz z masywami prostokątnych pylonów, stanowi fasadę założenia. Za arkadową ścianą znajduje się druga ściana zamykająca atrium, a oddzielająca je od świątyni. Jest zupełnie gładka, ceglana, „rozpięta” na masywach pylonów na wysokości około 4 m nad poziomem posadzki atrium, a w górze zrównana z wysokością pylonów. Pośrodku tej gładkiej płaszczyzny ściany, na wzór gotyckich katedr, wbudowany jest witraż w kształcie olbrzymiej, średnicy 5,9 m, rozety (Ryc.1). Przestrzeń pomiędzy dolną krawędzią ściany a posadzką atrium stanowi przeszklenie z wmontowanymi trzema parami dwuskrzydłowych, również szklanych drzwi, stanowiących główne wejścia do świątyni. Od strony wnętrza kościoła, tuż pod witrażem, a nad przeszklonym wejściem głównym, umieszczony jest chór i organy.

Całość tak skomponowanego frontonu stanowi imponujący widok, zwłaszcza u wylotu ulicy Damrota. Natomiast, jadąc prostopadłą do niej ulicą Roosevelta, skręciwszy głowę w bok, poprzez arkadowe przejście i przeszklenie podstawy ściany kościoła, widoczne jest doskonale czerwone światelko wiecznej lampki zapalonej w obrębie ołtarza. A zimą, w okresie Bożego Narodzenia, nieodmiennie co roku, ustawiona na wyniesionym w górę ołtarzu, z naturalnej wielkości figurami, szopka, wygląda w pełnej krasie poprzez, zdające się zawsze otwarte, wnętrza świątyni.

Ryc. 4. Kościół Św. Józefa. Elewacja płd.-zach.

Źródło: fot. autorka.

Fig. 4. St. Joseph Church. South-west elevation.
Source: photo by author.

Ryc. 5. Kościół Św. Józefa. Elewacja płd.-wsch.

Źródło: fot. autorka.

Fig. 5. St. Joseph Church. South-east elevation.
Source: photo by author.

Elewacja zachodnia mieści usytuowane w rytmicznych odstępach wąskie, a długie, płasko osadzone, witrażowe okna w liczbie 7 sztuk (jedno, umieszczone w partii pylonu, nieco większe od pozostałych). Elewacja płd. w kształcie półkolistej rotundy lokującej prezbiterium, również posiada identyczne dwa witrażowe okna doświetlające prezbiterium, umieszczone w obrębie styku półkola z prostokątnym korpusem kościoła. W podstawie półkola, tuż nad powierzchnią terenu, znajduje się 8 arkadowych okien witrażowych, doświetlających umieszczoną pod prezbiterium kryptę i okalającą prezbiterium obejście. Tak oglądana, od strony płd. całość przywołuje wrażenie okrągłej, masywnej, budowli technicznej, osadzonej na arkadowej podstawie (Ryc. 6). Elewacja wschodnia

mieści w sobie, wsunięty w korpus (na głębokość około 1/3 podstawy kwadratu), wzniesiony na rzucie kwadratu, masyw wieżowy (Ryc. 5). Na wysokości obwiedziony jest pasem składającym się z dwu rzędów arkadowych prześwitów w liczbie 40 sztuk (po 2x5 na każdej ze ścian wieży). W masywie wieżowym umieszczono okno w kształcie okulusa, osadzone na identycznej wysokości, co okulusy znajdujące się po lewej stronie masywu wieżowego w liczbie 5. Okulusy umieszczone są w ścianie wysoko, w obrębie linii krawędzi dachu. W ten sposób, od strony wschodniej, przywołują nieodparcie skojarzenie z kadłubem statku. Po prawej stronie masywu wieżowego, w obrębie pylonu mieści się wąskie a długie, płasko osadzone, okno witrażowe doświetlające kaplicę, które jest identycznej wielkości co okno znajdujące się w obrębie pylonu w zachodniej elewacji kościoła. Do kościoła, oprócz wejścia głównego, można dostać się trzema dwuskrzydłowymi, drewnianymi, kasetonowymi, drzwiami wejściowymi znajdującymi się w elewacji wschodniej (dwie sztuki), jak i zachodniej (jedna sztuka). Zauważono, że w ścianie elewacji wschodniej w obrębie prezbiterium wykonano dwa nadproża okienne łukowe i przemurowano (?).

Ryc. 6. Kościół Św. Józefa. Elewacja płd. Źródło: fot. autorka.

Fig. 6. St. Joseph Church. South elevation. Source: photo by author.

Wnętrze kościoła to prostokątna, trójnawowa hala, o pięcioprzęstowym korpusie, zakończona półkolem prezbiterium wyraźnie wyniesionym ponad poziom posadzki naw. Hala składa się z przestronnej nawy głównej i płytkich naw bocznych utworzonych poprzez wprowadzone po obydwu stronach nawy głównej, w jej głąb, ściany dostawione prostopadle do zewnętrznych murów świątyni, jakby oddzielające poszczególne przęsła. Ściany te prowadzone aż po samą wysokość płaskiego przekrycia stropu, sprawiają wrażenie masywnych tarcz, mieszczą w sobie, po każdej ze stron, jedno prostokątne i trzy arkadowe przejścia wyznaczające nawy boczne (Ryc. 7). Przestrzeń pomiędzy ścianami-tarczami lokuje kaplice z ołtarzami wotywnymi i konfesjonały. Również w ich przestrzeniach znajdują się płaskie, wąskie, a wysokie, okna witrażowe widoczne w elewacji ściany zachodniej i okna witrażowe w formie okulusów, usytuowane wysoko w obrębie stropu, widoczne w elewacji ściany wschodniej.

Ryc. 7. Widok centralny na wnętrze kościoła. W głębi podniesione prezbiterium. W górze płaski kasetonowy strop z umieszczonym centralnie nad ołtarzem Okiem Opatrzności. Źródło: fot. autorka.

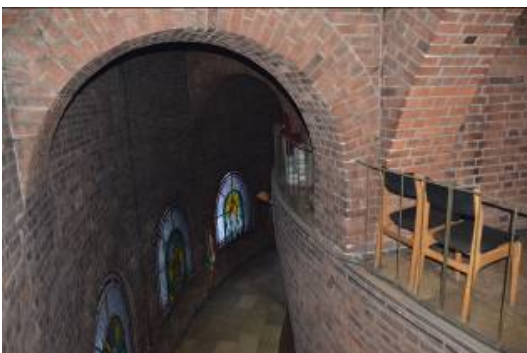
Fig. 7. Central view on the inside of the church At the far side raised presbytery. Overhead coffer floor with Providence Eye centrally located over the altar Source: photo by author.

Ryc. 8. Widok centralny na wnętrze kościoła w nocy. Zapalone lampy wyznaczają i oświetlają drogę do oświetlonego aureolą ołtarza. Źródło; fot. autorka.

Fig. 8. Central view on the inside of the church at night. Lighted lamps show and light the way to the lit with halo altar. Source : photo by author.

Pod prezbiterium znajduje się krypta, do której dostajemy się poprzez okalające prezbiterium obejście. Do obejścia prowadzą schody zlokalizowane po obu stronach prezbiterium. Krypta nieodparcie przywołuje rzymskie katakumby, w jakich modlili się pierwsi chrześcijanie. Otoczona jest olbrzymimi murami, o kolebkowych prześwitach podtrzymującymi strop prezbiterium i wspierającymi półkolisty ciąg siedmiu arkad okalających ołtarz, powtórzonych w trzech kondygnacjach. Arkady te połączone są z zewnętrzną, frontową, ścianą prezbiterium za pomocą promieniście poprowadzonych, również w trzech kondygnacjach, arkad rozpiętych nad obejściem. W krypcie znajduje się ołtarz św. Barbary, patronki górników, wyrzeźbiony z węgla (Ryc.12, 13). W niszy ołtarza umieszczono drewnianą figurkę Św. Barbary. Wagonik, służący do transportu urobku w podziemnych korytarzach kopalni, pełni rolę ołtarza ofiarnego. Krypta kryje również zakrystię i pomieszczenie dla ministrantów.

Ryc. 9. Zejście do obejścia krypty, jak również prezbiterium. Źródło: fot. autorka.

Fig. 9. Descent to the work-around of the presbytery and the crypt. Source: photo by author.

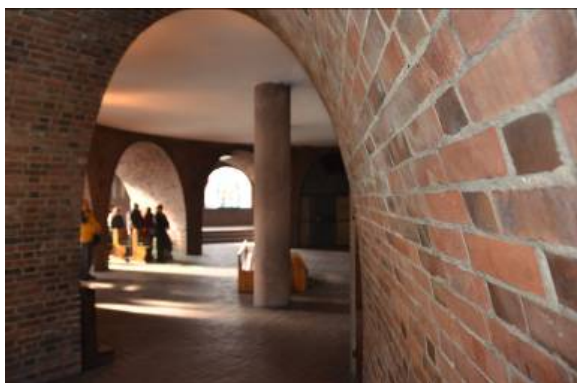

Ryc. 10. Widok na kryptę i obejście okalające zarówno kryptę jak i prezbiterium Źródło: fot. autorka.

Fig. 10. View on the crypt and the work-around both around the crypt and the presbytery. Source: photo by author.

Całą przestrzeń trójnawowej hali i prezbiterium przykrywa płaski, drewniany, kasetonowy strop. Kasetony zestawiono pasmowo i poprowadzono wzdłuż korpusu kościoła i wokół

prezbiterium, gdzie zataczając półkole wyznaczają centrum dla okrągłej, również wykonanej z drewna, glorii z Okiem Opatrzności (Ryc. 14). Z krawędzi glorii, znajdujący się poniżej ołtarz, oświetla wieniec 16 żarówek w nisko zawieszonych oprawach zamocowanych bezpośrednio na cienkich kablach elektrycznych.

Ryc. 11. Krypta. Wierni modlą się przed ołtarzem Św. Barbary. Źródło: fot. autorka.

Fig. 11. The crypt. Congregation are praying in front of St. Barbara altar. Source: photo by author.

Ryc. 12. Widok z obejścia centralnie na ołtarz Św. Barbary w krypcie. Źródło: fot. autorka.

Fig. 12. Central view on St. Barbara's altar. Source: photo by author.

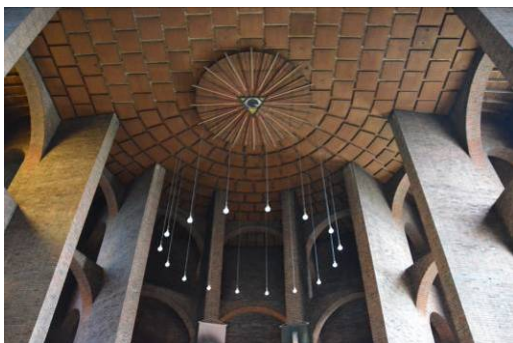
Nawę główną z wyniesionym w górę prezbiterium łączy 12 stopni kamiennych schodów: różnica poziomów wynosi 2,3 m. Ołtarz dodatkowo wyniesiony jest na ustawionym pod Okiem Opatrzności podwyższonym okręgu. Zarówno podwyższenie, jak i prosty ołtarz w formie stołu, wykonano z białego marmuru kararyjskiego. Z tego samego materiału wykonano tabernakulum, ambonkę, stoliki na naczynia liturgiczne i siedziska w formie kamiennych kostek i w formie półokrągłych ławek z oparciami, okalających podwyższenie ołtarza. Kamienne siedziska wyścielano amarantowym pluszem. Na wysokości środkowej arkady, za ołtarzem tabernakulum, ustawiono prosty, drewniany krzyż. Balaski, tu zastąpione są przez dwa, prostokątne, długie, kamienne bloki marmuru, oddzielone centralnie szerokim przejściem, tej samej szerokości co trakt komunikacyjny główny. Ustawione są w przestrzeni nawy głównej, pomiędzy ławkami dla wiernych a schodami prowadzącymi do prezbiterium – niejako rozdzielają przestrzeń kościoła tuż przed schodami prowadzącymi do prezbiterium.

Ryc. 13. Krypta. Ołtarz Św. Barbary. Źródło: fot. autorka.

Fig. 13. The crypt. St. Barbara's altar. Source: photo by author.

Nocą, podczas mszy, wewnątrz oświetlają żarówki umieszczone w obrębie Oka Opatrzności, jak i skromne oprawy projektu Dominikusa Böhma (Ryc. 7, 8), wielokrotnie stosowane w projektach artysty: półkuliste, koloru miedzianego, zawieszane na długich, cienkich kablach elektrycznych, dające nikielne punktowe światło wyznaczające kierunek. Umieszczone w ilości 12 sztuk po każdej ze stron nawy głównej i w traktach naw bocznych.

Ryc. 14. Oświetlenie w kształcie aureoli w obrębie Oka Opatrzności, umieszczonego u powały. Źródło: fot. autorka.

Fig. 14. Lighting in the shape of halo within Providence Eye located on the ceiling. Source: photo by author.

Ryc. 15. Oko Opatrzności umieszczone w kasetonowym stropie, centralnie nad ołtarzem, widziane z obejścia wokół prezbiterium i krypty Św. Barbary. Źródło: fot. autorka.

Fig. 15. Providence Eye located in a coffer floor centrally over the altar visible from area around presbytery and St. Barbara's crypt. Source: photo by author.

Na tle szklanych przestrzeni, pomiędzy trzema parami dwuskrzydłowych, szklanych drzwi, ustawiono wykonane z białego, kararyjskiego marmuru dwie duże misy na wodę święconą (Ryc. 16, 19). Misy ustawiono na masywnych, jednakże zgrabnych, również wykonanych z marmuru, postumentach. Podobnie z marmuru wykonano małe misy na wodę święconą, przytwierdzone do ścian, przy bocznych drzwiach wejściowych do kościoła znajdujących się zarówno w elewacji wschodniej jak i zachodniej (Ryc. 17).

Ryc. 16. Marmurowa misa na wodę święconą na tle przeszklenia oddzielającego wnętrze od atrium. Źródło: fot. autorka.

Fig. 16. Marble bowl for water against the background of glass wall dividing the inside from the atrium. Source: photo by author.

Ryc. 17. Mała marmurowa misa na wodę święconą w obrębie bocznych drzwi wejściowych. Źródło: fot. autorka.

Fig. 17. Small marble bowl for water within side entrance door. Source: photo by author.

Po lewej stronie wejścia głównego do świątyni, niejako na „początku drogi”, w przestrzeni wieży, w obrębie wspaniałego, wstęgowego, białego, wejścia na chór ulokowano baptysterium. Zdobí je chrzcielnica z białego, kararyjskiego marmuru (Ryc. 18, 19). Czasza chrzcielnicy to przysadzista głęboka misa średnicy 121 cm, wysokości 60 cm, wsparta na trzech krótkich, marmurowych, regularnych słupach. Całość mierzy 98 cm wysokości. Chrzcielnica i wstęga balustrady schodów prowadzących na chór to wyjątkowe miejsce w świątyni.

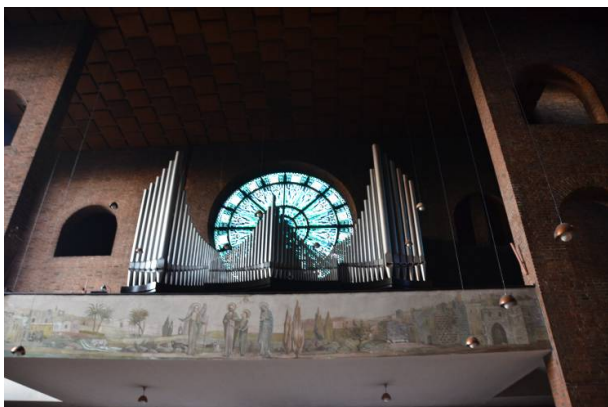
Ryc. 18. Marmurowa chrzcielnica i schody prowadzące na chór. Źródło: fot. autorka.
Fig. 18. Marble font and stairs leading to the organ loft. Source: photo by author.

Biała wstęga balustrady schodów łączy finezyjnie poziom posadzki kościoła z chórem (Ryc. 19, 20), stanowiąc tam, już zupełnie prosty, wydłużony, prostokąt rozpostarty na całą szerokość nawy głównej, ozdobiony pastelową sceną rodzajową z życia młodego Jezusa w asyście Rodziców i Anioła Stróża, na tle pejzażu ze zwierzętami, cyprysami i zabudowaniami warownych miast. (Ryc. 20). Na chórze umieszczono organy z przełomu 1939/40 roku (26 głosowe), z piszczałkami w kolorze srebra, tworzące wspaniałą oprawę dla znajdującej się za nimi rozety (Ryc. 20). Jawią się jak skrzydła ptaka, czy też ręce kapłana unoszącego w górę okrągłą „hostię” rozety.

Ryc. 19. W głębi widoczne baptysterium z chrzcielnicą i wstęgą schodów prowadzących na chór. Po prawej wejście główne od strony atrium. Na tle wejścia marmurowa misa na wodę święconą. Na tle stropu chóru lampy oświetlające wnętrze projektu Dominikusa Böhma. Źródło: fot. autorka.

Fig. 19. Inside of the church. At the far side baptysterium with a font and stairs leading to the organ loft. On the right, the main entrance from the side of atrium. Against the background of the entrance a marble bowl for water. Against the background of the organ-loft floor visible lamps lighting the inside according to Dominikus Bohm's design. Source: photo by author.

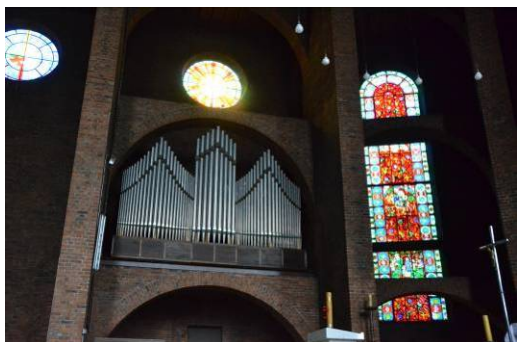

Ryc. 20. Duże organy i chór nad wejściem frontowym do budynku. Źródło: fot. autorka.

Fig. 20. Big organ and organ-loft above the front entrance to the church. Source: photo by author.

W kościele mieszczą się również drugie (9 głosowe), bardzo podobne, lecz nieco mniejsze organy, też pochodzące z przełomu 1939/40 roku (Ryc. 21). Znajdują się w przestrzeni prezbiterium, tuż pod okulem ulokowanym w ścianie wschodniej, na balkonie zawieszonym na wysokości drugiej kondygnacji pasa 7 arkad otaczających prezbiterium. Co ciekawe, z klawiatury dużych organów można obsłużyć również te mniejsze.

Ambona umieszczona jest po wschodniej stronie traktu głównego prowadzącego do ołtarza (Ryc. 22, 23). Przytwierdzona do krawędzi ściany-tarczy tworzącej nawę boczną. Ambona to konstrukcja drewniana, oryginalnie w kolorystyce czerni i złota (dziś w kolorze naturalnego drewna), w kształcie walca, do którego prowadzą proste, wąskie, drewniane, schody umieszczone równoległe do nawy głównej, z wejściem od strony prezbiterium (Ryc. 23). Ambonę przekrywa prosty, płaski i cienki krążek, wyraźnie wystający ponad „walec” ambony, w kolorze, dziś już spłowiałego, złota. Dla wzmocnienia akustyki ambona wyposażona była w przesuwaną ścianę tylną, dziś już niepotrzebną z uwagi na korzystanie, dla wzmocnienia głosu, z mikrofonów.

Ryc. 21. Małe organy w obrębie prezbiterium. Źródło: fot. autorka.

Fig. 21. Small organ within the presbytery. Source: photo by author.

Ryc. 22. Ambona. Źródło: fot. autorka.

Fig. 22. The pulpit (ambo). Source: photo by author.

Podobnie jak ambona, konfesjonały zaprojektowane zastały jako drewniane, zamknięte, pomalowane na czarno (Ryc. 24). Konfesjonały ustawiono w przestrzeniach naw bocznych, w sąsiedztwie kaplic.

Ryc. 23. Schody prowadzące na ambonę. Źródło: fot. autorka.

Fig. 23. Stairs leading to the pulpit (ambo). Source: photo by author.

Ryc. 24. Oryginalny konfesjonał. Źródło: fot. autorka.

Fig. 24. Original confessional. Source: photo by author.

DOMINIKUS BÖHM'S ARTISTIC WORKS IN SILESIA - PART 2.

ST. JOSEPH'S CHURCH IN ZABRZE

St. Joseph's Church in Zabrze was to become a church for the newly created DEWOG housing development.⁶ The housing development comprised also Górnik Zabrze football stadium, a municipal swimming-pool, tennis courts and a botanic garden. Farna street, nowadays Damrota street, was designed to be the backbone of the new urban scheme. St. Joseph's Church is situated on its south end. The style in which the church was to be designed was consulted with the Diocesan Curia in Wrocław and Kickton, an architect from Potsdam. Additionally, the opinion of the city main architect M. Wolf and St. Andrew's Church parochial council, which financed the construction, was also taken into consideration. A multitude of different versions of the design survived, both those concerning the interior and the front facade of the church. In the fall of 1929 the architect presented a project of a spacious building and a draft of the church with side chapels.⁷ Initially, the church was to be parallel to Sośnicka street, nowadays Roosevelt street. The conclusive decision concerning the location of the church was made by the city main architect M. Wolf. The church was oriented towards the north, on the end of Damrota street, which connected it with the St. Andrew's Church referred to as the "old church."

Before Böhm reached the final decision he presented a lot of different versions which differed in terms of the interior and the facade.

The project which was finally implemented is extraordinary. The very front, with its simple, angular and austere form made of brick and covered with a pitched roof, is excellent. It evokes mixed feelings amid the parishioners. *Some are terrified by its austerity, which suggests the seclusive character of the place, whereas others appreciate the atmosphere conducive to contemplation.*⁸ For some it resembles the Noah's Ark, for others it does not stand out above Upper Silesian industrial buildings.

The association with a ship derives probably from the fact that the rectangular form is concluded with a semicircle resembling the bow of a ship and a window in the shape of

⁶ DEWOG Deutsche Wohnungsfürsorge A.-G. - name of a German society supporting housing development construction in Silesia.

⁷ Rev. PYRCHAŁA Paweł: *Historia Kościoła i parafii Św. Józefa w Zabrze*. Zabrze: Parafia pw. Św. Józefa w Zabrze, 1995, p. 18.

⁸ CHOJECKA Ewa: *Pomiędzy Tradycją a nowoczesnością architektura sakralna na polskim i niemieckim Górnym Śląsku 1918-1939*. In: CHOJECKA Ewa (Editor.). *Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku*. Katowice: Muzeum Śląskie, 2004, p. 391-409.

an oculus. On the other hand, the association with an industrial building is intensified due to the form, but also because of a slight tilt on the roof which causes the building to give the impression of being flat. *The only distinguishing feature which suggests a sacral building is the almost 40-meter tall steeple with a cross.*⁹

The clinker brick, visible on the facade, is a building material widely used in the Upper Silesian area. Because of the infamous local air pollution, it is salutary for the local construction. Since the economy rules the construction business, the brick was bought from different brickyards. The color of the brick depends on the property of clay and the level of firing. Hence, even within one brickyard different colors of the brick are possible. The supposition that the color of the facade symbolises the human race is a far-fetched overinterpretation. The color of almost all building facades in the Upper Silesian area resembles the one of the St. Joseph's Church. It seems natural that the architect intentionally referred to the Upper Silesian construction tradition.

The church has a rectangular form, and it has got a presbytery concluded semicircularly. A bell tower protruding above the roof was added to the east side of the church form. The atrium is located in the north part of the church. In the atrium, called also the "Paradisum" or the "Square of Eden," the cross, the symbol of both Christianity and martyrdom, is located. The atrium constitutes a certain vestibule separating the sphere of sacrum from the sphere of profanum. It is also a border between a place of the omnipresent tranquillity and the hustle of an industrial city. From both sides the atrium is surrounded by massive rectangular pylons. Upon crossing those pylons hidden stairs and chapel can be found. Both conceal metal door leading inside that is almost invisible from the outside. The simple strand of bricks constituting the lintel above the door was enriched by a semicircular strand of bricks indicating a semicircular lintel resembling a belittled semicircle of the openwork arcade wall. The massive rectangular pylons are also accessible from the court, after crossing enormous glazed exterior door. An openwork wall, composed of four rows of colossal arcades, is placed slightly in the back in compare with the massive pylons. This openwork arcade wall, resembling Roman aqueducts, together with the massive rectangular pylons, constitutes the base of the layout. Behind the arcade wall another wall concluding the atrium is situated and it separates the atrium from the rest of the church. It is completely smooth, made of brick and located four meters above the surface of the atrium. Similarly to the gothic cathedrals, a rosace, in this case 5,9 meter in diameter, is situated in the middle of this wall. The space between the bottom edge of the wall and the surface of the atrium is filled with a glazed wall containing three pairs of glazed double doors, which constitute the main entrances of the church. The choir with the organ is located below the rosace and above the glazed main entrance.

The view of the frontone as a whole is impressive, especially from the north. While travelling down the Roosevelta street and casting a look at the glazed entrance the eternal flame, located near the altar, can be noticed. Annually, during the wintertime, in the Christmas period, the glazed entrance allows the passers-by to see the crèche.

The west facade comprises seven narrow, tall, flat stained-glass windows. The south facade, in the shape of a semicircular rotunda, has also got two stained-glass windows which, by letting in some light, allow the presbytery to be more illuminated. Within the base of the semicircle, just above the surface level, eight arcade stained-glass windows are situated, which for a change let light into a crypt located under the presbytery and into a hall surrounding it. The south facade perceived as a whole resembles a massive technical building placed on a arcade base.

The steeple, built in the east facade, is encircled by two lines of arcade clearances. Together forty pieces, ten for each wall. The steeple contains a stained-glass window in the shape of an oculus, placed on the same attitude as the oculi on the left side of the

⁹ Rev. PYRCHAŁA Paweł: *Op.cit.*, p. 41.

steeple. The oculi are placed very close to the edge of the roof. Therefore, from the east side, they resemble a hull a ship. On the right side of the steeple, within the pylon area, a narrow, tall, flat stained-glass window illuminating the chapel is situated. It has the same size as the window in the pylon area on the west facade of the church. Apart from the main entrance, the church can be accessed through three coffer, wooden double doors, two located within the east facade and one within the west.

It was noticed that two window arch lintels were constructed on the east facade(?) The interior of the church constitutes a rectangular three-aisle hall with a five-span body and is concluded with a semicircular presbytery. The hall comprises a spacious nave and narrow aisles. The aisles are separated from the nave by perpendicular walls, which at the same time separate particular spans. Those walls reach as high as the vault, and therefore resemble enormous shields. The space between the walls conceals chapels with votive altars and confessionals. Within this area narrow, tall, and flat stained-glass windows are visible, both those on the west facade and those, in the shape of oculi, located near the vault.

The crypt, under the presbytery, can be accessed through the hall encompassing the presbytery. The hall is accessible through stairs situated on both sides of the presbytery. The crypt resembles Roman catacombs in which early Christians used to pray. It is surrounded by substantial walls, with barrel clearances, supporting the vault of the presbytery and the semicircular line of seven arcades encircling the altar. Those arcades are connected with the exterior, front wall of the presbytery by the means of radially drawn arcades, spread over the hall. The crypt contains the altar of St. Barbara, the patron saint of miners. The altar is carved out of coal. A trolley used to carry coal to the surface performs the function of a sacrifice altar. The vestry is also located in the crypt.

The entire three-aisle hall and the presbytery is covered with a flat lucunar. The most prominent part of the lucunar is the eye of the Providence. From below, the altar is illuminated by a ring of sixteen bulbs.

The nave is connected with the presbytery by twelve stone stairs. The presbytery is precisely 2,3 meter above the nave surface. Additionally, the altar is placed on a base, located exactly under the eye of the Providence. Both the base and the altar are made of white Carrara marble. The same material was used to build the tabernacle, the pulpit, the small table for liturgical vessels and the seats in the shape of stone cubes and semicircular benches encircling the base of the altar. The stone seats were lined with amaranthine plush. A simple wooden cross was placed behind the tabernacle. Banisters were replaced by long, rectangular blocks of marble which were located between pews and the stairs leading to the presbytery. During a Mass the interior is illuminated by the bulbs situated within the area of the eye of the Providence. Additional light sources are, as very often in Dominikus Böhm's projects, semicircular copper frames giving off a dim light. Those frames are located on each side of the nave as well as in both aisles. Two large Holy water bowls, made of white Carrara marble, were placed between the three glazed double doors. The bowls were situated on massive, marble pedestals. Small bowls, also made of marble, were attached to the walls next to the doors on the west and east facade.

The baptistry was located near the extraordinary, white entrance to the choir, on the left side of the main entrance. It is decorated with white Carrara marble. The dish of the baptismal font is 121 cm in diameter and 60 cm high. It is supported with three short, regular, marble columns. The entire baptismal font is 98 cm high. The baptistry with the balustrade of the stairs is an unique place in the church.

Just above the nave, the balustrade shows a genre scene from Jesus Christ's early life: Christ together with his parents and a guardian angel and in the background a landscape full of animals, cypresses and buildings. A pipe organ built in 1939/40 (26 sounds), with silver organ-pipes, was placed in the choir.

The church has also got a long and very similar, but slightly smaller organ (9 sounds), built in 1939/40. The latter one is situated in the presbytery area, just below the last oculus located on the east wall. What may be interesting is the fact that the smaller organ can be played using the bigger one's keys.

The pulpit can be found on the east side of the main hall leading towards the altar. The pulpit is attached to the edge of the wall demarcating the aisle. The pulpit, made of wood, originally used to be black and gold, but nowadays it is has a color of natural wood. It can be accessed through straight, narrow, wooden stairs parallel to the nave. The pulpit is covered with a simple, flat and thin disk, distinctly protruding above the cylinder of the pulpit. In the past, in order to amplify the acoustics, the pulpit was equipped with a movable back wall, which is not needed anymore owing to the common use of microphones.

Similarly to the pulpit, the confessionals were to be wooden and black. They were situated in the aisles, near the chapels.

BIBLIOGRAFIA

- [1] BEDNARSKI Adam: *Zarys modernistycznej architektury Gliwic (1919-1939), działalność architektoniczno-budowlana Karla Schabika*. Gliwice: Politechnika Śląska, 2009.
- [2] CHOJECKA Ewa: *Pomiędzy Tradycją a nowoczesnością architektura sakralna na polskim i niemieckim Górnym Śląsku 1918-1939*. W: CHOJECKA Ewa (Red.). *Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku*. Katowice: Muzeum Śląskie, 2004, s. 391-409.
- [3] HABEL Josef: *Dominikus Böhm Ein Deutscher Baumeister*. Regensburg: 1943.
- [4] KOWALEWSKI Maciej, KRÓLIKOWSKA Anna Małgorzata: *Miasto i sacrum*. NOMOS, 2011.
- [5] KOZŁOWSKI Dariusz: *Mój ulubiony budynek. Zagubiona świątynia albo podróż (sentymentalna) do miejsc i rzeczy. „Architektura – Murator” (7(10), lipiec 1999, s. 56-57.*
- [6] KOZŁOWSKI Dariusz: *Nauka architektury albo przechadzanie się po labiryncie – czyli dziedzictwo ziemi*. W: Kozłowski Dariusz. *Architektura i dobra kultury – tożsamość i kontynuacja tradycji*. Kraków: PAN – Politechnika Krakowska – Wyd. Strzecha, 2000, s. 55-60.
- [7] NORMAN Edward: *Dom Boga*. Warszawa: Arkady, 2007.
- [8] Ks. PYRCHAŁA Paweł: *Historia Kościoła i parafii Św. Józefa w Zabrze*. Zabrze: Parafia pw. Św. Józefa, 1995.
- [9] TOMAN Rolf Toman: *Katedry i Kościoły*. Parragon, 2008.
- [10] TOMAN Rolf: *Historia architektury od starożytności po czasy współczesne*. Parragon, 2009.
- [11] WAGNER Tomasz: *Architektura sakralna D. Böhma na Górnym Śląsku*. Praca doktorska. Gliwice: Politechnika Śląska, 2002.
- [12] WAGER Tomasz: *Zabrze nieznane oblicza Śląskiej Architektury*. Tom.1. Katowice-Zabrze: 2003.

O AUTORZE

Projektant mgr inż. Ewa Małgorzata Żurakowska absolwentka Wydziału Budownictwa Politechniki Śląskiej w Gliwicach. Specjalista - Projektant w PGNiG Technologie SA w Warszawie. Kontakt: tel. kom.: +48-606-209-780, e-mail: ezurakowska@onet.pl

AUTHOR'S NOTE

Designer MEng Ewa Małgorzata Żurakowska graduated from Silesian University of Technology, Civil Engineering Faculty in Gliwice. Specialist - Designer in Gas Company Ltd. PGNiG Technologies SA in Warsaw. Contact: mobil phone: +48-606-209-780, e-mail: ezurakowska@onet.pl